

Ernst Hirsch Ballin,
hoogleraar aan Tilburg University en de Universiteit van Amsterdam

Waar onderhandelen ophoudt

Titus Brandsmalezing 2015
uitgesproken in de St. Stevenskerk te Nijmegen op 12 juni 2015

Inleiding

Wie pater Titus Brandsma was, hoef ik u hier bijeen niet te vertellen: een mens die onwrikbaar voor mensen opkwam, gedragen door een intens, mystiek geloofsleven, een medemens die een voorbeeld voor ons allen was en is. Dat is hij zeker óók voor wie zich afvraagt of hijzelf in tijden van vervolging en terreur even sterk in de schoenen zou staan. We beseffen hoe uitzonderlijk zijn moedige strijdbaarheid was en eren hem als mentor en martelaar. Maar we moeten onszelf ook de vraag durven stellen wat de waarde is van die – jaar in, jaar uit herhaalde – verdrietige bewondering. Wat betekent het eigenlijk voor *ons* leven wanneer we het leven van iemand als de zalige Titus Brandsma op ons in laten werken? Hij weigerde om het op een akkoordje te gooien met de bezetter en gaf anderen moed om hetzelfde te doen. Al waren er – ook in de kerken – veel weifelmoedigen en opportunisten, mensen als Titus Brandsma hielden de hoop levend, de hoop dat een samenleving kan worden gebouwd op respect en solidariteit. Al verloor Titus Brandsma bij deze strijd het leven, hij was geen *loser*. Dat was te meer van betekenis, omdat Nazi-Duitsland, in 1941 militair op het hele continent superieur, probeerde in Nederland en andere West-Europese bezette gebieden het moreel te breken, zodat men de eliminatie van de Joodse medeburgers zou gedogen en de Nieuwe Orde over zich heen zou laten komen.

Anders dan vele anderen hield Titus Brandsma mentaal stand. Hij doorzag dat het *ertoe deed*, of men met de Bezetter compromissen sloot, dan wel nee zei. Ook daarvan kunnen wij leren: het is een les die ertoe doet. Telkens weer worden er compromitterende akkoorden gesloten. In de strijd tegen terrorisme hebben zelfs democratische regeringen gemeend een tussenoplossing te kunnen afspreken met de verhoorders van gedetineerden: een vorm van folteren, maar zonder zichtbare sporen. Regimes die mensenrechten met voeten treden, worden als waardevolle bondgenoten beschouwd. Zelfs binnen de EU verstomt de kritiek, om economische voordelen niet in gevaar te brengen.

Verkeerde akkoorden vindt men ook buiten de politiek. Economische drijfveren hebben het contract getransformeerd tot een controle-instrument. Gedachteloos doen mensen met een muisklik afstand van hun privacy; verleid door een egocentrisch voordeel kopen ze waren die met kinderarbeid zijn geproduceerd.

“Afspraak is afspraak”, zegt men, maar wat akkoorden inhouden, wordt – in weerwil van wat velen aannemen – niet gelegitimeerd door het feit van de wederzijdse instemming. Niet alleen aankomende juristen, maar ook degenen die een opleiding voor de handel volgen, leren overeenkomsten als een juridische techniek te zien. In de internationale betrekkingen is het niet anders. Voor de “realisten” in de internationale politiek geeft een verdrag uitdrukking aan de reële machtsverhoudingen. De notie dat daarin rechtvaardigheid tot uitdrukking behoort te komen, is hun vreemd: de waarde van vrede en vrijheid, bijvoorbeeld, of als het gaat om handelsrelaties een eerlijke prijs (*justum pretium*). Een overeenkomst is echter pas werkelijk zinvol als mensen – of staten – *samenwerking* zoeken in de bevordering van de waarden die aan hun activiteiten richting geven.

1.1. Een onafwendbare nieuwe orde

Laten we ons in gedachten verplaatsen naar de beginjaren van de Bezetting. We hebben het bij Titus Brandsma immers om iemand die al in *die* periode in actie kwam, niet een van degenen die dat deden toen de nederlaag van Nazi-Duitsland zich al aftekende. Eind december 1941, toen aartsbisschop De Jong de situatie van de katholieke pers in Nederland met zijn adviseur pater Titus Brandsma besprak, controleerde Nazi-Duitsland het grootste deel van het Europese continent. Nederland was sinds anderhalf jaar bezet gebied. Ons land was niet alleen militair bezet, maar ook was het civiele bestuur onder leiding van de SS-er Arthur Seyß-Inquart geplaatst. Zijn regiem was hard en wreed. Toen men lucht kreeg van Brandsma's gesprekken met de redacteurs van de katholieke kranten, werd opdracht gegeven tot zijn arrestatie en deportatie. Drie weken na het gesprek met aartsbisschop De Jong werd Brandsma opgepakt, een half jaar later, na vele wrede mishandelingen, was hij dood.

Waarom zag de Sicherheitsdienst hem als een gevaarlijke opruier, iemand die in hun ogen “Wühlarbeit” bedreef? De Duitse troepen leken op dat moment nog onstuitbaar. Hitlers imperium was eind 1941, begin 1942 al vergaand realiteit geworden: een immense *Lebensraum* waarin het uitroeien van het Europese jodendom en de onderwerping van de Slavische volkeren in gang waren gezet. Nazi-Duitsland beheerste met zijn bondgenoten vrijwel het hele Europese continent, tot diep in Rusland. Het enorme uithoudingsvermogen van de Sovjet-Unie deed de aanvalsoorlog stagneren, het keerpunt kwam in het najaar van 1942, mede dankzij de tussenkomst van de Verenigde Staten.

De vooraanstaande Britse historicus Mark Mazower beschrijft in zijn boek over *Hitler's Empire* hoe de bezette landen werden bestuurd.¹ Er waren aanzienlijke verschillen, maar – conform de instructie van de Führer – werd over het algemeen maximale doelmatigheid nagestreefd. Met zo min mogelijk Duitse functionarissen moest maximale controle worden bereikt. Nederland nam – met Noorwegen, Denemarken, Vlaanderen en Luxemburg – een bijzondere positie in, omdat de nationaalsocialisten hoopten de in hun ogen

¹ Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*. London: Penguin 2008.

verwante Germaanse volkeren te kunnen opnemen in de nieuwe Europese orde. Daarvan kwam uiteindelijk niet veel terecht, maar belangrijker was voor Hitler dat de ambtenarij bleef functioneren en dat de leveringen van goederen aan Duitsland niet stagneerden.

Veel effectieve tegenwerking was er in die cruciale beginfase van de Bezetting niet. De in juli 1940 opgerichte Nederlandsche Unie mobiliseerde weliswaar massaal een eigen nationaal gevoel van de Nederlanders, maar zij accepteerde de realiteit van de gewijzigde verhoudingen – d.w.z. de Duitse suprematie in Europa en ondersteunde de door Seyß-Inquart geïnitieerde mantelorganisatie “Winterhulp”.² Net als de secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken³ liet de Unie de Joodse vluchtelingen in de steek. Haar solidariteit beperkte zich tot de Joodse Nederlanders, min of meer, en erodeerde snel; het driemanschap vond het na druk van Duitse zijde beter als de Joodse leden zich uit de Unie zouden terugtrekken. De ontslagen president van de Hoge Raad, mr. L.E. Visser, die voorzitter was van de Joodse Coördinatie Commissie – niet te verwarren met de gediensige Joodse Raad – weigerde echter hieraan mee te werken.

Zodra de Bezetting een feit was, was met hulp van de NSB en andere collaborateurs een begin gemaakt met de gewenste assimilatie en het benutten van het economisch potentieel van Nederland. Na de snelle eliminatie van Joodse ambtenaren was de bezetter in de eerste twee jaren erop uit, de “arische” Nederlanders in het nieuwe gareel te brengen. De bezetter bereikte de gewenste doelmatigheid met sluw gebruik van de meegaandheid onder Nederlandse functionarissen en terreur tegen degenen die zich verzetten. De internering van prominente Nederlanders als gijzelaars in Sint-Michielsgestel vormde het sluitstuk. Net als in de jaren dertig in Duitsland, werden maatschappelijke organisaties en de media gelijkgeschakeld. Toen de Nederlandsche Unie in december 1941 door de bezetter werd ontbonden, had zij al gefaald: van een krachtige, Nederlandse stem tegenover de bezetter was weinig terechtgekomen.⁴ Het communistische verzet was weliswaar onmiddellijk begonnen, maar pas geleidelijk kreeg het verzet een breder draagvlak en bereik. Velen waren in de nieuwe verhoudingen bereid kleine stappen te zetten die door de bezettingsautoriteiten werden gewenst. Propaganda voor de nieuwe orde was daarvan een verraderlijk element. Tegengeluiden werden gesmoord door de redacties van kranten te vervangen en aan de NSB propagandamiddelen te verschaffen.

Dit was het *ideële* strijdtoneel van de eerste twee jaren van de Bezetting, een periode waarin Nazi-Duitsland de toekomst van Europa leek te gaan bepalen; en op dit strijdtoneel begaf Titus Brandsma zich. De door Seyß-Inquart aangestelde Duitse functionarissen en de aangebleven secretarissen-

² Cees Meijer, *Jan de Quay (1901-1985), Een biografie*. Amsterdam: Boom 2014, p. 117.

³ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5 II, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1974, pp. 1042-1043.

⁴ Aldus ook de in zijn beoordeling relatief milde Meijer, *ibid.*, p. 126-127.

generaal van de ministeries konden alom praktische afspraken maken, terwijl de NSB via bijeenkomsten, bladen en advertenties zich presenteerde als de beweging van de nieuwe orde. Het leven “ging nu eenmaal door”, de verhoudingen waren veranderd en dus de positie van waaruit werd onderhandeld werd. In dit tijdsgewricht – eind 1941, begin 1942 – ging de pater en geleerde uit Nijmegen op pad om de redacteuren van de katholieke kranten een hart onder de riem te steken. Namens aartsbisschop De Jong hield hij hun voor dat ze zich niet mochten lenen voor afspraken met de NSB.

1.2. *Drager van hoop*

Het zegt wel iets dat we, bijna driekwart eeuw nadat Titus Brandsma stap voor stap door beulen van het nazibewind werd vermoord, in hem een figuur zien die ons inspireert, hoop geeft, en houvast. Er zijn allerlei redenen waarom we de aandacht op hem kunnen richten. Dat hij een slachtoffer was van vervolging, een geloofsgetuige en martelaar; dat hij een eminente geleerde was, sinds 1923 hoogleraar aan de hier in Nijmegen gevestigde Katholieke Universiteit; dat hij een maatschappelijk actieve intellectueel was, die opkwam tegen het ringeloren van de katholieke pers. Over die periode schreef kardinaal Alfrink later: “Hier was pater Brandsma op zijn hoede.”⁵ Inderdaad, Titus Brandsma lette scherp op, en handelde daarnaar. Daarom werd hij achterna gezeten, opgepakt en geliquideerd.

Hij deelde dat lot met miljoenen mensen. We mogen van Titus Brandsma niet een superster onder de slachtoffers maken, enkel omdat we zoveel weten van wat hem dreef. Iedere slachtoffer is er één, in de gelijkwaardigheid van het mens-zijn, zoals de talloze kaarsjes in Yad Vashem verbeelden, of de zee van stenen als naamloze grafzerken in het nieuwe hart van Berlijn. Maar we moeten wel proberen van onze kant goed op te letten, als we op ons in laten werken wat Titus Brandsma deed, en wat hij weigerde te doen, wat hij weigerde te aanvaarden. Dan lukt het ons misschien dichterbij Titus Brandsma te komen, als een drager van hoop. Dat is wat ik vanmiddag samen met u wil proberen te doen.

1.3. *Op zijn hoede*

Het is een wat dubieus compliment als men van iemand met wiens gedrag men verder niet zoveel op heeft, zegt dat hij zich wel aan de afspraken houdt. Natuurlijk, dat waarderen we wel: “Een man een man, een woord een woord”, heette het al eeuwen geleden, toen vrouwen volgens ons recht nog handelingsonbekwaam waren. Maar doet het er ook toe, *wat* men afsprekt, en *met welk doel*? En misschien ook *met wie*? En, bovenal: wat zegt dit over onszelf die afspraken maken of weigeren te maken?

Wijlen bisschop Möller, tot wiens dioceses Friesland behoorde, schreef dat Titus Brandsma de uiterste consequenties aanvaardde van de zorg voor de katholieke pers die hij op zich had genomen. “Friezen doen in het algemeen

⁵ In zijn voorwoord voor H.W.F. Aukes, *Het leven van Titus Brandsma*, Utrecht / Antwerpen: Het Spectrum 1985, p. 7.

wat ze beloofd hadden”, aldus mgr. Möller.⁶ Er waren echter in die periode ook mensen die de zorg voor de katholieke pers anders opvatten, namelijk zo dat de kranten in elk geval moesten kunnen blijven verschijnen. Zij waren bereid daarvoor de prijs te betalen dat NSB-advertenties niet langer zouden worden geweerd.⁷ Dat is wat Alfrink bedoelde toen hij schreef dat Titus Brandsma “op zijn hoede” was: de bezetter stelde alles in het werk om de katholieke pers “in nationaal-socialistische zin om te turnen”; het door Brandsma ondersteunde episcopaat (althans dat deel ervan dat strijdbaar was) gaf richtlijnen uit en deed keer op keer publieke uitspraken – van begin tot eind van de bezettingstijd – die de Nederlandse katholieken ervan weerhielden om mentaal te zwichten voor het nationaalsocialisme.⁸

Die oplettendheid had Titus Brandsma – en trouwens ook mgr. De Jong – al ruim voor de oorlog ontwikkeld. In 1934 schreef hij een scherp, tegen Adolf Hitler gericht artikel, waarin hij de Duitse geestelijke Carl Sonnenschein ten voorbeeld stelde.⁹ Sonnenschein was een in 1929 gestorven Duitse priester die solidariteit met de arbeidende bevolking in praktijk bracht en de samenwerking met joodse en protestantse gelijkgezinden niet schuwde. De bisschoppen hadden al in 1936 besloten dat die in belangrijke mate steun gaven aan de NSB) niet langer tot de heilige sacramenten konden worden toegelaten. De bisschoppen handhaafden die afwijzing van de NSB tijdens de Bezetting scherp; ook leden van de WA en de Nederlandse SS werden geëxcommuniceerd.¹⁰

2.1. Mentale weerbaarheid

Ik heb de tijd waarin Titus Brandsma in actie kwam, wat uitgebreider geschetst om duidelijk te kunnen maken, hoe belangrijk zijn mentale weerbaarheid was. De grote afstand in de tijd leidt er immers gemakkelijk toe, dat de Bezetting wordt gezien als een aaneengesloten periode van strijd om te overleven. Pas vanaf de tweede helft van 1942 volgden de gruwelijkste gebeurtenissen: de massale deportatie van de Nederlandse en naar Nederland gevluchte Joden, de folteringen en executies van verzetsstrijders, de Hongerwinter en de langdurige, vele slachtoffers eisende militaire strijd om Nederland. Titus Brandsma heeft die tijd niet meer meegemaakt, want op 26 juli 1942 was een huiveringwekkende lijdensweg in Dachau geëindigd.

De eerste twee jaren van de Bezetting waren echter een periode waarin het risico bestond dat mensen alle hoop op betere tijden zouden laten varen – en te velen dat ook deden. Nazi-Duitsland was aan de winnende hand en beheerste met zijn bondgenoten het overgrote deel van het Europese continent, waaronder een uitgestrekt deel van het territorium van de Sovjet-Unie.

⁶ In Louis Frequin (red.), *Titus Brandsma dacht in mensen* (1-2-1 Special), Utrecht / Nijmegen: R.K. Kerkprovincie en Stichting Titus Brandsma-Gedachteniskapel, p. 14.

⁷ De Jong, *ibid.*, p. 748.

⁸ Zie noot 4.

⁹ Louis Frequin, in Frequin, *ibid.*, p. 3.

¹⁰ De Jong, *ibid.*, p. 742.

Hitler leek te slagen in zijn doel, een grote *Lebensraum* in Europa onder Duitse controle te brengen en daarmee de middelen te verwerven om ook Groot-Brittannië te bedwingen en de Verenigde Staten – sinds eind 1941 in de oorlog betrokken – te weerstaan. In Hitlers ogen was dit een deel van zijn strijd tegen het internationale jodendom, waarvan hij eind 1941 in heel Europa de vernietiging had bevolen.

We zouden het nationaalsocialisme alsnog achteraf onderschatten, wanneer we de mensenvernietigende werking ervan enkel zouden toeschrijven aan zijn misdadige oorlogshandelingen en de geïndustrialiseerde genocide op het Europese jodendom en andere in hun ogen minderwaardige bevolkingsgroepen. De mensenvernietigende werking van het nationaalsocialisme kwam immers van begin tot eind voort uit een genocidaire ideologie, en de strijd daartegen was vooral precair toen de militaire suprematie van Nazi-Duitsland voor Nederland “een nieuwe realiteit” leek te hebben gecreëerd. Ook in Nederland stelde een deel van de bevolking, onder wie mensen in toonaangevende posities, zich daarop in en veranderde pas van gedachten toen het militaire getij was gekeerd. De ariërverklaring werd al in 1940 ondertekend door vrijwel alle ambtenaren die daarmee aan ontslag konden ontkomen, met volle medewerking van de secretarissen-generaal en zonder een woord van openlijk protest van de Hoge Raad, ook al leidde dit het ontslag van de eigen president in.

De NSB kon als enige politieke partij blijven bestaan en maakte zich op om de stem van Nederland in een door Duitsland geleide internationale orde te worden. De Duitse rijkscommissaris voor de bezette gebieden koerste erop aan om met hulp van de NSB en meelopers de economische en maatschappelijke structuren van Nederland in te passen in deze nieuwe orde. Daarvoor bestond onder de bevolking weinig sympathie, maar toch waren er voor het doel van de bezetter genoeg functionarissen te vinden, binnen en buiten de overheid, die het op een akkoordje gooiden met hem en met hun eigen geweten – voorwendend dat ze zo erger konden voorkomen. In hun eigen ogen waren ze misschien nuchtere realisten. Soms namen de compromissen ook de vorm aan van een aangepaste visie op goed en kwaad. Geleerden gingen Germaanse bronnen ontdekken, juristen een nieuw “rechtsgevoel”. De gijzeling van prominente Nederlanders in St.-Michielsgestel had niet ten doel hen te doden, maar de rest van Nederland mentaal op de knieën te dwingen. Seys-Inquart *dwong* niet alleen, hij en zijn mannen *onderhandelden* ook bij voortduring en kwamen regelmatig met de secretarissen-generaal, industriëlen, besturen van organisaties en de Joodse Raad tot compromissen, die echter steeds weer werden gevolgd door nieuwe eisen, nieuwe onderhandelingen, en nieuwe stappen in de richting van een morele afgrond. Vanaf 1933 hadden de nazi's in Duitsland al ruime ervaring opgedaan bij zo'n succesvolle combinatie van brute eliminatie van toonaangevende tegenstanders met verleiding en intimidatie van de grote massa. De zogeheten “gelijkschakeling” van de Duitse politieke en maatschappelijke structuren had reeds tussen 1933-1936 de weg geëffend voor alles wat later volgde.

Maar er waren – gelukkig – ook aan dit ideële front strijdbaarder mensen. Dat is de betekenis van de ideëel gemotiveerde strijd die vanuit verschillende hoeken tegen de “nieuwe verhoudingen” werd gevoerd. Communisten namen begin 1941 de leiding in de Februari-staking, gereformeerden en anderen in ondergronds netwerken van weerbaarheid en verzet, en – dankzij het grote morele gezag van de toenmalige bisschoppen – draaide de poging tot gelijkschakeling van katholieke organisaties op een mislukking uit. Het overgrote deel van de leden van de katholieke vakbeweging (het NKWV, later via het NKV in de FNV opgegaan) zegde het lidmaatschap op nadat de leiding door NSB-gezinden was overgenomen. Zoals Jan Bank in zijn pas verschenen boek laat zien, was de weerstand vanuit de Nederlandse kerken in vergelijking met veel andere landen sterk.¹¹

Tegen deze achtergrond worden de contouren scherper van wat Titus Brandsma betekende en waarom hij een drager van hoop was – en blijft. Hij werd gesterkt door zijn intense studie van Teresa van Ávila en zijn meditatieve spiritualiteit. Tot in de gevangenis en de kampen behoedde dit hem voor wankelmoedigheid. Hij hield het vol, *nee* te zeggen tegen degenen die hem tot inschikkelijkheid wilden brengen. Een akkoord van de katholieke pers, waarvoor hij referent was, met de *Pressedezerment* Janke om NSB-reclame op te nemen, was voor hem *off the limits*. En als we een afspraak moeten noemen, waaraan hij zich wél heeft gehouden, dan was het zijn gelofte van trouw aan Christus en de medemens. Hij behaalde zelfs een tijdelijk succes, toen de bezetter aanvaardde dat de NSB van advertenties moest afzien. Zo bezien was Brandsma's arrestatie door de *Sicherheitsdienst* om een einde te maken aan zijn “Wühlarbeit”, een teken dat hij mentaal de sterkere was gebleven. Titus Brandsma was superieur weerbaar in de ideële strijd om Nederland die werd gevoerd in een periode – 1941 en begin 1942 – toen Nazi-Duitsland militair nog onoverwinnelijk leek.

2.2. Onderscheid maken

De Duitse journalist Joachim Fest deed in 2008 het verhaal van zijn vader, een leraar die weigerde in het belang van zijn werk en zijn gezin lid van de NSDAP te worden en Mt 26,33 aanhaalde: “Auch wenn alle mitmachen, ich nicht.”¹² De uit Silezië afkomstige priester Bernhard Lichtenberg, domproost van de St. Hedwigkathedraal in Berlijn, liet zich evenmin van het rechte pad afbrengen. Hij ging voor in openbaar gebed voor de vervolgte joden en kritiseerde de moorden van de nazi's op gehandicapten. Ook hij werd door de Gestapo gearresteerd, afgevoerd en ten dode gekweld. Paus Joannes Paulus II verklaarde hem in 1996, net als Titus Brandsma in 1985 zalig. En zo waren er nog tallozen meer die stand hielden.

Niet iedereen bracht dat op. Zoals gezegd was er in het bezette Nederland heel wat opportunisme, met als gevolg dat het nationaalsocialisme na de

¹¹ Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*. Amsterdam: Balans 2015.

¹² Joachim Fest, *Ich nicht: Erinnerungen an eine Kindheit und Jugend*. Reinbek: Rowohlt 2008.

militaire zege een tweede zege, in zekere zin nog erger dan de eerste kunnen behalen. Daarom doen we er goed aan, stil te staan bij een dieper reikende vraag. Wat gaf Titus Brandsma die innerlijke kracht en het inzicht – de oplettendheid – om, terwijl hij toch een vriendelijk man was die samenwerking zocht, nu onomwonden nee te zeggen? Ik ga u hier niet uitleggen waarom de katholieke leer en het nationaalsocialisme onverenigbaar zijn. Dat werd van beide kanten wel helder uitgesproken. Ook hier, bij de afwijzing van het nationaalsocialisme, gaat het immers om meer dan het haast platgetreden “principeel met iets oneens zijn”. Wanneer de kerken theologisch wilden onderbouwen waarom zij hun geloof als “het ware” zagen in vergelijking met dat van de joden, ging dat vaak gepaard met antisemitische wanklanken.

Een mens kan met anderen compromissen sluiten over de manier waarop ze samenleven. Soms zijn dat ongelijke compromissen, zoals het gedogen van de joden in de middeleeuwse steden van het christelijke Europa, of van christenen in de kalifaten en sultanaten van weleer. Bij het nationaalsocialisme stond nog veel meer op het spel, want die ideologie ontnemt medemensen de grond van hun bestaan. Dat moeten Titus Brandsma en al die anderen hebben gezien, toen zij nee zeiden op het moment waar het op aankwam. Daarbij maakte het verschil dat hij zich spiritueel had *geoefend* in medemenselijkheid en daaruit ook in gevangenschap kracht bleef putten. Hij schreef nog in de cel over de heilige Teresa van Ávila, de dochter van Fernando el Ahumado, Ferdinand de gerookte, die zich in de strijd tegen de Moren niet had laten uitroken. Het land van Teresa was na 1492 met repressie en geweld tot een unisono katholiek gebied gemaakt – en in die context gaf Teresa de stoot tot een herbronning (door Brandsma een hervorming genoemd) van het kloosterleven, die trotse structuren plaats liet maken voor de eenvoud van de mystiek. Net zo vervuld van compassie was het Godsbegrip van Titus Brandsma, het onderwerp van zijn Nijmeegse diesrede van 1932: “in en door en met God ziet de mensch zich vereenigd met alle andere menschen.”¹³ Een groter contrast is niet denkbaar met de nazi-ideologie, die de gelijkwaardigheid van mensen radicaal ontkende en een superieur gewaand volk van nieuwe mensen wilde creëren.

Daarom was de onmogelijkheid van een compromis met het nationaalsocialisme voor Titus Brandsma en anderen die “nee” zeiden, niet alleen de vrucht van hun standvastigheid en moed, maar ook – voor wie “op zijn hoede was” – het gevolg van hun scherpe kijk op de vijandige ideologie. Belangrijke politici, industriëlen en geestelijken miskenden waaraan zij zich hadden overgeleverd, tot het te laat was en het machtsspel van de nationaalsocialisten was geslaagd. Zo verging het de politici zoals Franz von Papen, die in 1933 met Hitler een coalitie dachten te kunnen sluiten.

Enigszins terzijde voeg ik hieraan toe dat de ontvankelijkheid voor het nationaalsocialisme van in andere opzichten scherpzinnige lieden als Martin Heidegger en Carl Schmitt *niet alleen* het gevolg van hun

¹³ Titus Brandsma O.Carm., *Godsbegrip* (rectorale diesrede), Nijmegen / Utrecht: Dekker & Van de Vegt en J.W. van Leeuwen 1932, p. 33.

karacterzwakte, die zij later probeerden te verdoezelen met een verwijzing naar hun eigen dubbelzinnigheid. Hun ontvankelijkheid voor verkeerde dingen (en voor de engagementen die zij op roem belust aangingen) was al in hun eigen gezindheid aanwezig in de vorm van minachting en vijandschap jegens de andersdenkende.

Voor wie oplette, op zijn hoede was, was het wél duidelijk: het nationaalsocialisme diskwalificeerde zichzelf als partner. Het kon geen wederpartij in afspraken zijn omdat het zich onttrok aan het elementaire principe van wederkerige erkenning. Dat principe vergt immers dat men de ander – de andersdenkende ook – altijd erkent en aanvaardt als *medemens*. Precies dát is de grondslag van het juridische kernbegrip overeenkomst. We realiseren ons dit misschien te weinig, omdat we het contract zozeer als een handelsinstrument zijn gaan zien, maar de wederzijdse gebondenheid in het contractenrecht gaat terug op de erkenning van de ander *als persoon*.

2.3. Contract en controle

Zoals ik al aanstipte, diende zich vanaf het moment dat Hitler-Duitsland een groot deel van Europa militair onder controle had gebracht, de vraag aan hoe de bezette landen moesten worden bestuurd. Nederland was een van die landen. De meningen daarover liepen in de chaotische patronen van de *Führerstaat* uiteen. De *Gauleiter* van de NSDAP terroriseerden erop los, de SS van Himmler en Heydrich paste gerationaliseerde en gestructureerde terreur toe om de Joden te elimineren, de Slavische volkeren te onderwerpen en het Germaanse *Herrenvolk* van de resources te voorzien om het continent blijvend te beheersen. Sommigen koesterden een idee van “nationaalsocialistisch recht”, maar Hitler had een diepe aversie van het juridische denken en de SS bediende zich alleen van juridisch geformuleerde bevelsvormen. De Duitse historicus Hans Mommsen heeft helder beschreven hoe de afrekening met het recht en zijn instellingen deel uitmaakte van het nationaalsocialistische programma.¹⁴ Hun “Kult des Willens” bracht Hitler tot een “extreme Geringschätzung der Juristen und der Beamtenschaft”;¹⁵ ook procedurele vereisten werden zonder aarzeling ter zijde geschoven. Dat figuren die hun moorddadigheid fanatiek uitschreeuwden (zoals Roland Freisler) daarbij een toga aantrokken, beantwoordde aan het cynische ritueel van het op zijn kop zetten van de waarden – net als de leus “Arbeit macht frei” boven de toegangspoort van concentratiekampen.

De verordeningen die voor de bezette en ingelijfde gebieden werden uitgevaardigd, waren gespeend van noties zoals wederkerigheid, evenredigheid en bescherming van vertrouwen. Dat bepaalde ook de contracten waarmee de levering van militaire goederen, de ontruiming van gebieden of de deportatie van mensen werd afgesproken. De actoren van Nazi-Duitsland bedienden zich van schijn gestalten van het recht, maar daar

¹⁴ Hans Mommsen, *Zur Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert. Demokratie, Diktatur, Widerstand*. München: Deutsche Verlags-Antalt 2010.

¹⁵ *Ibid.*, p. 181, p. 183.

waar hun genocidaire programma werd voltrokken, was het recht uitgebannen.

Het is lastig te zeggen wat tijdens de bezettingsjaren moest worden afgesproken omdat – zoals men zegt – “het leven nu eenmaal doorging”, en wat vals spel was. De organisatoren van de genocide lieten hun slachtoffers bankrekeningen openen bij instanties die hen beroofden, en – net zoals vandaag mensensmokkelaars hun slag slaan – waren er profiteurs naast oprechte helpers. De Jodenvervolging werd voorbereid en uitgevoerd met een mengeling van dwang en afspraken met degenen die eraan werden onderworpen, ook met de daartoe door de bezetter ingestelde Joodsche Raad.

I. Kisch geeft een voorbeeld van de behendigheid waarmee van hun medewerking gebruik werd gemaakt: Seyß-Inquart schroomde om met een overname van de Neurenberger rassenwetten de Nederlandse bevolking te bruuskieren. In het voorjaar van 1942 werd daarover, aldus Kisch “een compromis bereikt.” Het gemengde huwelijk werd verboden, maar langs een omweg: niet in het *Verordnungsblatt* van de bezetter, maar in het Joodse Weekblad (het officiële orgaan van de Joodse raad) werd dat verbod afgekondigd. Het gevolg was niet minder heftig: “Op basis van een opgave door de Nederlandse ambtenaren van de burgerlijke stand van de Joden die aangifte hadden gedaan van een voorgenomen huwelijk met een niet-Joodse partner, werden zij allen opgepakt en naar Mauthausen gevoerd; niet één is teruggekeerd.”¹⁶

In deze extreme contrastervaring van een misdadig compromis, wordt voor ons helder wat een overeenkomst eigenlijk, naar zijn beginselen genomen, wél moet zijn: een wederzijdse binding die in vrijheid wordt aangegaan en door het over en weer preciseren en bevestigen van verwachtingen een vertrouwensbasis geeft aan de relatie. Men rekent op elkaar zonder onderwerping van de een aan de ander. Men kan elkaar van alles verkopen, maar niet zijn vrijheid, niet zijn lichaam, niet zijn geest. De contracten die een mensenhandelaar aanbiedt zijn nietig, net als de afstand van grondrechten bij toetreding tot een sektarische beweging of de overeenkomst voor een huurmoord.

Daarom is de ontkenning van de gelijke waardigheid van mensen de diepste reden om niet alles onderhandelbaar te achten. Al zijn de contracten van alledag wellicht ethisch om het even, wie aan het licht brengt in welk groter geheel ze passen – of niet – zal doorzien dat de mens in akkoorden en afwijzingen zijn medemenselijkheid tot uitdrukking brengt. Wanneer een akkoord jou voordelen brengt en “alleen” anderen schade, dan deugt die overeenkomst niet. Zeker, dat is niet altijd allemaal zo duidelijk, en vergissingen zijn menselijk, maar juist daarom moet men bij een dubieuze *impact* op zijn hoede zijn.

¹⁶ H.U. Jessurun d'Oliveira (red.), *Uitgelezen opstellen. Een bloemlezing uit het werk van Prof. mr. I. Kisch*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1981, p. 354,

3.1. De waarde van de overeenkomst

In het dagelijks leven spelen overeenkomsten een grote rol. We realiseren ons maar nauwelijks hoeveel we er sluiten, niet alleen in de winkel of het café, maar ook met een muisklik online. Anders dan de loftuigen op het nakomen van afspraken doen vermoeden, is dat niet vanzelf moreel hoogstaand.

De Canadese rechtsgeleerden Jutta Brunnée en Stephen Toope¹⁷ hebben vanuit de discussie over naleving van internationale rechtsnormen het spoor terug gevolgd naar het ontstaan ervan. Waar het op aankomt, is het moment van het aangaan van verplichtingen. Hun theorie betreft op de eerste plaats overeenkomsten tussen staten, maar voor andere actoren geldt in wezen hetzelfde.

(Misschien merkt u hierbij op dat het internationale recht wel een merkwaardige rechtsorde vormt. In de internationale verhoudingen ontbreekt immers een uitgewerkt funderend rechtsbestel. Maar dat is voor de verdieping van ons inzicht eerder een voordeel dan een bezwaar, want juist bij de als het ware vrij-zwevende internationale overeenkomsten krijgen we scherp in beeld waarop de bindende kracht ervan berust.)

Volgens de “interactional theory of law” van Brunnée en Toope komt een verplichting daaruit voort dat degenen die deze aangaan, trouw willen zijn aan legitimerende waarden. Een overeenkomst sluiten is – letterlijk – een uiting van commitment jegens de ander. Wie van de wederpartij verwacht dat hij zich aan je onderwerpt – in jouw belang, ten koste van de ander of anderen – is niet bezig met een waarachtige verbintenis, maar met een juridisch aankleden van een machtsverhouding. Dat gold voor de instemming die tijdens de Bezetting stap voor stap aan Nederlandse autoriteiten, organisaties en personen werd gevraagd om de weg te effenen voor het genocidaire *Lebensraum*-project. Dat gold ook voor de akkoorden die in 1938 in München werden gesloten ten nadele van de Tsjechoslowaakse onafhankelijkheid. En het gold ook voor de talrijke overeenkomsten met inlandse vorsten in de tijd van het kolonialisme en voor de aankoop van natuurgebieden met het oog op verwoestende houtkap. Met machtsongelijkheid en geweld op de achtergrond verdwijnen funderende waarden uit het zicht.

Foute overeenkomsten zijn dus vaak het gevolg van machtsongelijkheid door geweld, maar ze kunnen ook voortkomen uit de verleiding van onverdiende voordelen. Zo werkt corruptie, zowel de omkoping van ambtsdragers als het winnen van stemmen door gunsten uit te delen. Ook dit zijn situaties van machtsongelijkheid, namelijk een illegitieme verdeling van *resources* zoals geld of zeggenschap over verlangde vergunningen. Misschien wel het allergevaarlijkst zijn afspraken die mensen maken – soms in de vorm van een gelofte waarbij de naam van God wordt misbruikt – omwille van een zeer

¹⁷ *Legitimacy and Legality in International Law – An Interactional Account*. Cambridge: Cambridge University Press 2010, pp. 92-93.

hoog doel, bijvoorbeeld een paradijselijke bestemming of de eer van het eigen volk. Het fanatisme waarmee zulke afspraken worden uitgevoerd, dehumaniseert. Doordat ze hun slachtoffers als een minder mensensoort aanmerken (“ongelovigen”, “Untermenschen”, “ongedierte”) tasten ze hun eigen waardigheid aan.

Legitieme afspraken maken, overeenkomsten aangaan, vereist dus tweeërlei: een context waarin mensen vrijheid van handelen hebben, en het besef dat het belangrijk is *wat* men afspreekt, met *wie* en met *welk doel*.

Jannes Eggens, een van de belangrijkste 20ste-eeuwse Nederlandse juristen, zag dat scherp: “de eis, dat men zijn woord gestand doe, (is) eigenlijk identiek met het begrip van den mens als *persoon*. (...) [P]ersoon is hij, die zich van zichzelf bewust geworden is. En deze (...) zelf-objectivering als zedelijk wezen, houdt in dat men zich ‘de anderen’ bewust wordt als (...) andere personen, die ik te eerbiedigen heb (...).”¹⁸ De democratische staat is – aldus Eggens – de rechtsgemeenschap die dit erkent en mogelijk maakt.¹⁹

Veel kwaad wordt veroorzaakt door onnadenkendheid: onverschilligheid jegens anderen maar ook tegenover zichzelf, wanneer mensen zich roekeloos in de problemen werken met hoge schulden en langdurige afhankelijkheid. Hoewel modern recht ervan afziet, rituelen²⁰ te eisen als geldigheidsvoorwaarde voor overeenkomsten, zijn bepaalde formaliteiten zoals een schriftelijke vastlegging of begeleiding door een notaris zinvol om te voorkomen dat mensen zich te gemakkelijk binden.²¹

De afspraken die tot een rechtsbetrekking leiden, worden dus nooit in een normatief vacuüm gemaakt. De contractanten plaatsen zich hiermee in de rechtsorde die hen bindt en hun binding normeert. De overeenkomsten die de bezetter gebruikte om de Nederlanders in het gareel te brengen, en al die andere foute akkoorden zijn mede het gevolg van een verkeerd (of afwezig) normatief kader. Er was geen parlement meer, noch een onafhankelijke rechter die de gezamenlijke waardenoriëntatie bepaalde waarbinnen gecontracteerd mag worden. De uitschakeling van de instituties van democratie en rechtsstaat leidde niet alleen tot rechteloosheid, maar ook tot desoriëntatie.

¹⁸ H.C.F. Schoordijk en J.M. Smits, *Eggens bundel: een selectie uit het werk van Jannes Eggens*. Belvédère / De Kloof 1998, p. 200.

¹⁹ *Ibid.*, p. 209.

²⁰ Randall Lesaffer, *European Legal History: A Cultural and Political Perspective: The Civil Law Tradition in Context*. Cambridge: Cambridge University Press 2009, p. 87.

²¹ Het recht biedt ook ruggensteun om niet te bezwijken aan verleidingen, zoals de lijst van verboden bedingen in standaardcontracten.

Een rechtsstaat daarentegen biedt een referentiekader. Er kan worden beslist bij meerderheid en er is onafhankelijke rechtspraak - maar dat is alleen maar aanvaardbaar omdat onze Grondwet, als belichaming van ons "sociaal contract", de fundamentele rechten van minderheden beschermt. De beslissende maatstaf is de waardigheid van iedere mens, die we respecteren in wat we accorderen, maar ook in wat we niet kunnen aanvaarden.

3.2. *Overeenkomsten in economie en internationale betrekkingen*

Met deze inzichten kunnen we hopelijk beter begrijpen waarom het van zo enorme betekenis was dat mensen als Titus Brandsma niet onverschillig stonden tegenover de ontwikkelingen om hen heen en zich niet lieten intimideren door de gewijzigde machtsverhoudingen. Voor ieder van hen was het van betekenis dat ze *niet alleen stonden* tegenover de overmacht van het kwaad. Het martelaarschap van Titus Brandsma herdenken we dus niet enkel als een blijk van zijn trouw aan God en de mensen, maar tegelijkertijd als een teken van moed en bemoediging voor anderen. Zijn activisme gaf hoop, waar in 1941-1942 onverschillige berusting dreigde.

Ons Burgerlijk Wetboek stelt – in het voetspoor onder andere van de *Code Napoléon* – een aantal zinvolle en belangrijke eisen aan overeenkomsten. Voor een deel betreffen die de wijze van totstandkoming, zoals de afwezigheid van misleiding en dwang, voor een deel de inhoud, zoals een geoorloofd doel en – onder meer bij standaardovereenkomsten – een redelijke balans van voor- en nadelen.

Met de gedachten die ik hier heb ontwikkeld, wilde ik een paar stappen verder gaan door een bijdrage te leveren aan een soort ethiek van de overeenkomst. Daarbij komt het niet alleen aan op de context – een vrije samenleving, een rechtsstaat die tegen dwang beschermt – maar ook op het besef van de waarde (of onwaarde) van de gevormde rechtsbetrekking bij degenen die een overeenkomst sluiten.

Wie enkel wil inscherpen dat “afpraak afspraak is”, maar voorbijgaat aan de waarde van wat er is afgesproken – of de onwaarde – daarvan, geeft blijk van een nogal oppervlakkige moraal. Bij sommige overeenkomsten wordt ons dat duchtig voorgehouden: in de vorm van een plechtige wijze van totstandkoming, of zelfs een sacramenteel karakter zoals bij huwelijksovereenkomsten. Daartegenover staan echter talloze contracten die routinematig worden gesloten.

De instrumentalisering van het contract in de bedrijfsvoering maakt de bindingen juridisch niet minder strikt, maar het ideaal dat mensen daarmee hun persoonlijke vrijheid realiseren, verdwijnt uit het zicht. Via een simpele muisklik verklaren we ons akkoord met standaardvoorwaarden die we helemaal niet hebben gelezen (laat staan begrepen), opgesteld door dienstverleners op het internet – en doen we achteloos afstand van persoonlijkheidsrechten inzake privacy en de zeggenschap over teksten en afbeeldingen. Dit is niet alleen een klacht over de gedachteloosheid van

degenen die zich akkoord verklaren. De zorgen zoals ik die verwoord – en de ethische bedenkingen daartegen – betreffen de ruimte die economie en samenleving geven voor machtsuitoefening via contracten. Marktwerking ordent niet, maar behoeft ordening. De al even gedachteloos gesloten koopovereenkomsten over kleding die met kinderarbeid is geproduceerd, brengen een dieper liggend probleem aan de oppervlakte, namelijk de afwezigheid van een sociale rechtsstaat in de producerende landen.

Het komt dus zowel op de oplettendheid aan van mensen die afspraken maken als op de bescherming die de rechtsorde biedt tegen druk en manipulatie. Daarom zijn oplettende en moedige mensen de onmisbare verdedigers van het recht, ook – of juist – als de organen van de rechtspleging het laten afweten. De meegaandheid van de hoogste Nederlandse rechter tijdens de Bezetting is in 2011 door de voorzitter van het Titus Brandsma Instituut, Corjo²² Jansen, voor het eerst historisch klaarhelder in beeld gebracht.

De theorie van de soevereine gelijkheid van staten is niet veel meer dan, inderdaad, theorie. In het internationale recht ontbreekt het aan een uitgewerkt kader voor de inhoud van verdragen; onderhandelingen spelen zich af in een ongedefinieerd krachtenveld. Pas vrij recent is met de rechten van de mens iets dat op een normatief kader lijkt, boven de horizon gekomen. Sommige auteurs wijzen ook nog op andere tendensen tot “constitutionalisering” van het internationale recht. De machtsongelijkheid tussen staten vertaalt zich gemakkelijk in rechtsongelijkheid, vastgelegd in verdragen. Een verdrag kan een instrument van onderwerping worden. Juridisch vastgelegde onvrijheid krijgt zo de schijn van legitimiteit.

Zogeheten “realistische” theorieën van de internationale betrekkingen ontkennen de eigen waarde van het internationale recht. In feite missen zulke theorieën echter realiteitszin. Wat wél waar is, is dat de ontwikkeling van de internationale rechtsorde weerstandsvermogen vereist tegen machtsusurpatie door antidemocratische staten.

Ik stipte al even aan dat in München, in de nacht van 29 op 30 september 1938, een overeenkomst tussen Duitsland, Frankrijk, Italië en het Verenigd Koninkrijk tot stand kwam, die Tsjecho-Slowakije oplegde een deel van zijn grondgebied – het Sudetenland – aan Duitsland af te staan. Die overeenkomst was – anders dan Chamberlain en Daladier meenden – geen bijdrage aan de vrede, omdat ze de tegen het internationale recht gerichte aspiraties van Hitler-Duitsland in de kaart speelde, bij ontstentenis van een effectief tegenwicht in de machtsverhoudingen. Dat bleek bij de bezetting van Praag, slechts een half jaar later.

²² Corjo Jansen, met medewerking van Derk Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening 1930-1950*. Amsterdam: Boom 2011.

Onder leiding van mensen met een visie op recht en vrede kunnen onderhandelingen echter zeer wel van betekenis zijn om er het beste van te maken, stappen of stapjes te zetten die beantwoorden aan legitimerende waarden. Ook dat vereist oplettendheid, op zijn hoede zijn. Velen lijken inmiddels te berusten in de inlijving van de Krim bij de Russische Federatie. Kunnen onderhandelingen met Rusland dan nog iets ten goede veranderen, of zullen ze slechts een erkenning van de onrechtmatig ontstane situatie opleveren? Een aanzet voor de beantwoording van die vraag is te vinden in een recent artikel in *Foreign Affairs*: zo'n overeenkomst zou alleen aanvaardbaar zijn, als ze een nieuwe dynamiek in gang zet die de werking van het internationale recht verstevigt. Er zouden bijvoorbeeld herstelbetalingen en garanties voor politieke vrijheid moeten komen, en tegelijk zou een eind moeten komen aan andere, al langer voortdurende "frozen conflicts".²³

3.3. Compromissen

Bij het sluiten van overeenkomsten moeten dus grenzen in acht worden genomen. De machtsverhoudingen kunnen dat bemoeilijken, moedige mensen kunnen geweldloos tegenwicht bieden door eraan te herinneren wanneer *grenzen zijn bereikt*. deze woorden gebruikte Titus Brandsma in de brief die hij op 31 december 1941 aan de katholieke kranten stuurde. Waar in het concrete geval de grens moet worden getrokken, vergt vooral een scherp inzicht. Men moet doorzien, aan welke dynamiek een akkoord bijdraagt. Zet men een stap op een hellend vlak, of wordt een tegenwicht gecreëerd dat de balans in de goede richting doet omslaan?

Die vraag is aan de orde bij het sluiten van compromissen. Compromissen zijn zowel in internationale als in nationale verhoudingen schering en inslag. Overeenkomsten zijn naar hun aard een manier van omgaan met onzekerheid. Men wil, door zich contractueel te verzekeren van de medewerking van de ander, onzekerheid verminderen. Juristen staan er niet altijd bij stil, maar het is hun professie eigen dat ze betrekking heeft op het normeren van veranderingen en het verminderen van onzekerheid. Ik denk dat Titus Brandsma dat doorzag toen hij – in de woorden van kardinaal Alfrink – zo "op zijn hoede" was. Een politiek compromis dat zich tegen mensen keert die tot een onwelgevallige groep behoren, moet men vermijden, maar een compromis dat – al is het een kleine stap – bijdraagt aan "empowerment" van kwetsbare mensen, doet goed. Vandaar dat in de *prognose van de effecten* zichtbaar wordt of een samenwerkingsrelatie van waarde is. Een compromis hoeft niet perfect te zijn, maar het moet wel een stap zijn in de goede richting.

Het zijn nooit alleen de omstandigheden waaraan het te wijten is dat mensen met verkeerde, zelfs misdadige praktijken meedoen. Het ligt ook aan *henzelf* of ze in staat zijn verleidingen te weerstaan en of ze niet in de val trappen van het "kleinere kwaad". De geschiedenis herhaalt zich niet, maar we kunnen wel van haar leren door te proberen er patronen in te herkennen. Een scherpere blik op de gevolgen van hun akkoorden had de burgerlijke partijen in 1933 in

²³ Stephen Kotkin, "The Resistible Rise of Vladimir Putin" (*Foreign Affairs*, April 2015).

Duitsland kunnen weerhouden van instemming met de volmachten voor de regering, de leden van de Hoge Raad tijdens de Bezetting van consensusvorming met foute raadsheren, juristen in Amerikaanse overheidsdienst van het autoriseren van extraterritoriale detentie.²⁴ De vraag die ieder zich moet stellen, is die naar de betekenis van het compromis in de machtsbalans van goed en kwaad. Is het compromis een afgezwakte onderwerping, of draagt het bij aan vrijheid, vrede, rechtvaardigheid, al is het maar een beetje?

Een vooruitziende blik kan worden gescherpt door het verleden te onderzoeken. Het is óók een kwestie van oefening, van het ontwikkelen van deugden om je niet te begeven in verkeerde verbintenissen. Gevoel voor rechtvaardigheid, *justitia*, is er daar één van, zelfbeheersing waar voordeeltjes lokken een andere. Goed en kwaad te onderscheiden ook daar waar grijstinten ons verwarren, is om te beginnen een kwestie van *oplettendheid*: oplettendheid die aan het sluiten van een overeenkomst voorafgaat en rekenschap geeft van de gevolgen, want heeft men zich eenmaal verbonden, dan is de weg terug moeilijk, juridisch zowel als sociaal. Dat was de *praktische* betekenis van Titus Brandsma's meditatieve spiritualiteit. De voortdurende overweging van Gods nabijheid maakte hem innerlijk weerbaar tegen mensenverachtende machten.

4. Medemenselijkheid

Laten we daarom ten slotte nog enige gedachten wijden aan wat Titus Brandsma óók deed, toen hij "nee" zei tegen verkeerde compromissen (die hem alleen maar in de val zouden hebben gelokt). Er klonk van hem op al even bewonderenswaardige wijze een "ja" jegens medemensen die hem nodig hadden. De contrastervaring van het nationaalsocialisme laat ons zien dat er veel méér medemenselijkheid in het dagelijks leven kan worden gevonden dan we ons gewoonlijk realiseren, "gewoon" door met mensen samen te werken, ook al behoren ze tot een (op een of andere manier gedefinieerde) "andere" groep.

In 1936 deed Titus Brandsma aanvankelijk mee met een brede beweging die zich tegen het opkomende nationaalsocialisme keerde. Daar mocht hij van zijn bisschoppen niet mee doorgaan, omdat de samenwerking met communisten gevaarlijk werd geacht.²⁵ De leninistische totalitaire ideologie die zich toen in Europa manifesteerde was ongetwijfeld ook een gevaar, ook al was het een miskennis van de aard van het nationaalsocialisme ze op één lijn te stellen. Dat neemt niet weg dat de eerste intuïtie van Titus Brandsma in 1936 inhield dat samenwerking *tegen* het kwaad ook een samenwerking *ten goede* was. In het concentratiekamp werd een protestantse geestelijke een dierbare vriend van Titus Brandsma.

²⁴ Blijkens Meijers biografie van Jan de Quay (*ibid.* p. 118, p. 124- 127) ontbrak het bij de leiding van de Nederlandsche Unie aan een scherp inzicht in de processen waaraan men stap voor stap meewerkte.

²⁵ Meijer, *ibid.*, p. 88.

Daarom wil ik deze lezing niet alleen in het teken plaatsen van de oplettendheid, die in staat stelt het kwaad af te wijzen, maar ook van de oplettendheid om bondgenoten te vinden en te ontdekken waar iets goeds te doen valt.

Dat er mannen en vrouwen zijn die dit weten op te brengen, zelfs al worden ze gefolterd en met de dood bedreigd, geeft hoop. De dapperheid van Titus Brandsma en zijn trouw aan de ander maken hem voor ons tot een voorbeeld, al weten we niet zeker of we dat zelf ook hadden kunnen opbrengen zolang we niet op de proef worden gesteld. Een mens als Titus Brandsma is een drager van hoop: een katholieke activist die op zijn hoede was voor het kwaad dat zich als een nieuwe orde aandiende. Hij wist waar een grens wordt overschreden en onderhandelen ophoudt.

Hoop is iets anders dan naïef optimisme of het geven van goed nieuws tegen beter weten in. Hoop engageert, en dat *deed* Titus Brandsma door te laten zien dat hij zich op geen enkele manier liet intimideren. Heiligen en andere helden, van welk geloof dan ook, dragen de hoop dat mensen elkaar niet in de afgrond van het kwaad laten vallen. Terwijl de tijd voortschrijdt, laat zijn activisme ons iets zien dat blijft.